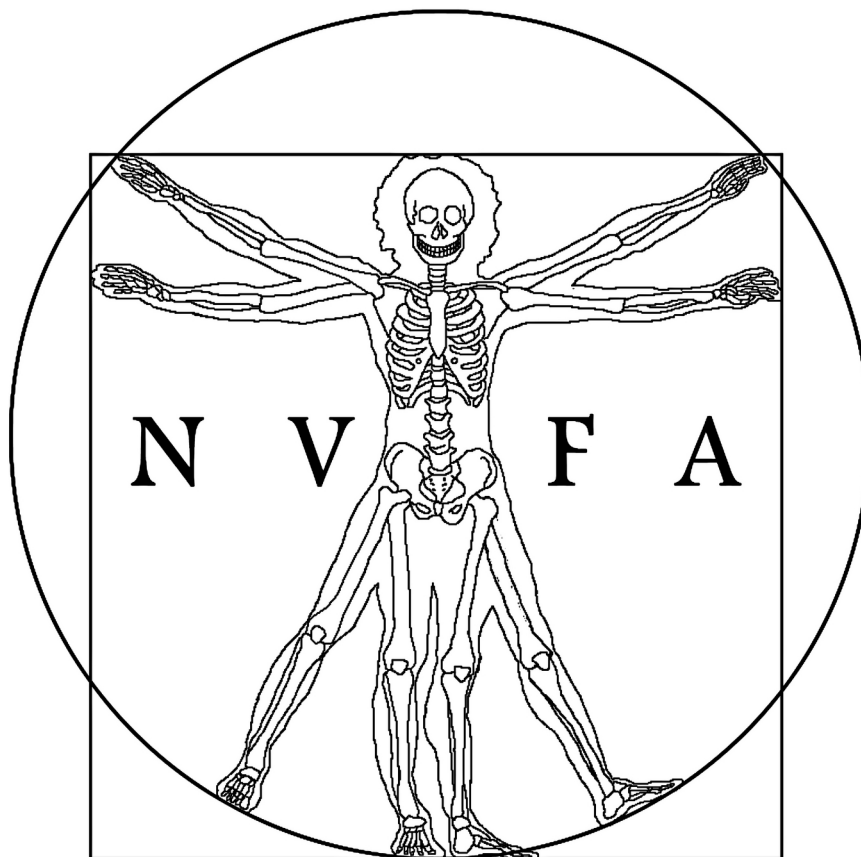

NVFA – Ethische Richtlijnen inzake Omgang met Menselijke Resten

Dr. Hayley L. Mickleburgh, Willem A. Baetsen MSc,
Anne Dijkstra MSc, Ellen Edens MSc, Drs. Norbert T.D. Eeltink,
Dr. Felicia J. Fricke, Lina de Jonge MA, Dr. Lisette M. Kootker,
Dr. Rachel Schats, Dr. Sarah Schrader, Eleni Seferidou MSc.

2022

Nederlandse Vereniging voor
Fysische Antropologie

NVFA - Ethische Richtlijnen inzake Omgang met Menselijke Resten

2022

1. Inleiding

De omgang met menselijke resten vereist, vanwege hun bijzondere status als de overblijfselen van vroegere mensen, vergaande ethische overwegingen. Menselijke resten dienen altijd met waardigheid en respect te worden behandeld, ongeacht herkomst, leeftijd, geslacht, etniciteit, religie, nationaliteit, sociaaleconomische status, gezondheidstoestand, culturele traditie, type begraving of grafritueel, de fysieke staat van de resten, of de vindplaats en wijze van ontdekken. Er worden daarom ook specifieke eisen gesteld aan de methoden, benaderingen, expertises en ethische overwegingen die gebruikt worden bij de planning en uitvoering van archeologische opgravingen, wetenschappelijk onderzoek, bemonstering, opslag, onderwijs en publieksvoorlichting.

De *Nederlandse Vereniging voor Fysische Antropologie* (NVFA) houdt zich bezig met de discipline fysische antropologie, tegenwoordig vaak aangeduid als 'biologische antropologie'. Fysische antropologie is een multidisciplinair wetenschaps- en kennisgebied dat zich richt op de studie van de biologische aspecten van de mens en onze uitgestorven (hominine) voorouders, en op de interactie tussen biologie en cultuur. Menselijke overblijfselen zijn een van de meest directe bronnen over de levens van mensen in het verleden, en de studie ervan is belangrijk voor het bevorderen van onze kennis over zowel het verleden als het heden. De NVFA stelt dat onderzoek naar menselijke resten en het produceren van nieuwe fysisch antropologische kennis (d.w.z. publiceren, onderwijzen, het ontwikkelen van lesprogramma's en het informeren van beleid) over menselijke resten een waardig doel is, dat op ethische wijze dient te worden uitgevoerd. De NVFA spoort haar leden aan de hoogst haalbare ethische normen na te streven en rekening te houden met de standpunten en wensen van alle belanghebbenden.

Het doel van de NVFA Ethische Richtlijnen inzake Omgang met Menselijke Resten (NVFA-ERMR) is een raamwerk te bieden voor het nemen van beslissingen omtrent ethische omgang met menselijke resten. NVFA-leden worden geacht deze ethische richtlijnen te kennen en ethische normen in professioneel verband te handhaven en bevorderen. Bij het opstellen van de NVFA-ERMR heeft de NVFA-werkgroep Ethiek diverse ethische codes, aanbevelingen en richtlijnen geraadpleegd, welke in hoofdstuk 7 worden opgesomd. De richtlijnen sluiten met name nauw aan bij de strekking en intentie van de *BABAO Code of Ethics 2019* (BABAO, 2019a).

2. Grondbeginsel

Menselijke resten dienen altijd met zorg, waardigheid en respect te worden behandeld.

3. Gedrag

De NVFA bevordert professionaliteit, integriteit en bekwaamheid in de handelingen en activiteiten van haar leden. NVFA-leden dienen ernaar te streven om het vakgebied van de fysische antropologie verder te ontwikkelen, en normen en standaarden in het veld naar een hoger niveau te tillen. NVFA-leden moeten op de hoogte blijven van actuele methoden en technieken en wettelijke voorschriften met betrekking tot het werken met menselijke resten. NVFA-leden dienen te handelen conform de hieronder vastgestelde ethische normen, en mogen niet strijdig zijn met de *Wet op de Lijkbezorging*.

3.1 Eerlijkheid

- NVFA-leden dienen transparant en accuraat te zijn ten aanzien van hun opleiding en expertise.
- Wetenschappelijke resultaten en publicaties dienen accuraat en zo volledig mogelijk onderbouwd te zijn.

- Publieke uitspraken uit naam van de NVFA, komen uitsluitend toe aan het NVFA-bestuur.

3.2 Transparantie

- Houd rekening met de verschillende standpunten van belanghebbenden t.o.v. de omgang met menselijke resten. Elke vorm van onderzoek naar menselijke resten kan gevoelig liggen en gemengde reacties oproepen.
- Vermeld (en bedank) de gemeenschappen, instellingen en/of personen die werkzaamheden (financieel) hebben ondersteund.
- Wees bij de voorbereiding en uitvoering van het onderzoek transparant over de doelstellingen, potentiële consequenties, bronnen van (financiële) projectondersteuning, deelnemende partijen en de verwachte resultaten.
- Draag duidelijke en realistische verwachting uit ten aanzien van de timing van het onderzoek en het bekendmaken van de resultaten.
- Identificeer en betrek andere belanghebbenden¹ – zoals, maar niet beperkt tot, eventuele afstammelingen en/of cultureel aanverwante groepen – bij alle fasen van het onderzoek.

3.3 Integriteit

- Wees op de hoogte van de lokale wetten en verordeningen, en eventuele institutionele voorschriften, met betrekking tot de omgang met menselijke resten en houd zich hieraan.
- Handel bij de (planning van) opgravingen, analyses en onderwijs- en voorlichtingsactiviteiten met betrekking tot menselijke resten objectief en integer.
- Hanteer bij (de planning van) opgravingen, analyses, en educatieve en publieksactiviteiten met betrekking tot menselijke resten de hoogst mogelijke ethische en wetenschappelijke normen.
- Men onthoude zich van voor het vakgebied der fysische antropologie schadelijk gedrag, zowel in de professionele als in de privécontext, met inbegrip van illegaal of onethisch gedrag, alsook het gebruik van diens naam en reputatie ter ondersteuning van dergelijke activiteiten. Dit omvat onder andere het:

¹ 'Belanghebbenden' conform gebruik in bijvoorbeeld Algemene Wet Bestuursrecht, Art. 1:2, of Burgerlijk Wetboek Boek 1, Art. 18b.

- Zich niet inlaten met handel, illegale acquisitie of toe-eigening van menselijke resten of (bijbehorende) culturele voorwerpen.
- Indien mogelijk het voorgaande onder de aandacht te brengen van de relevante autoriteiten.
- Zich ervan te vergewissen dat onderzoeksmateriaal op legale wijze is verworven en er toestemming is voor de analyse.
- Hoewel het bezit van menselijke resten in bepaalde gevallen in Nederland niet illegaal is, dienen menselijke resten doorgaans niet als privé-eigendom te worden beschouwd.

4. Opgraving en analyse

Betrokkenheid van deskundigen in de fysische antropologie is cruciaal voor de bestudering van menselijke resten. De beslissing om archeologische menselijke overblijfselen op te graven en te onderzoeken moet, pas worden genomen na zorgvuldige afweging van de ethische implicaties (samen met alle belanghebbenden), en de haalbaarheid van wetenschappelijke en educatieve kwaliteitsnormen. Als financiële beperkingen een passende ethische behandeling of adequaat onderzoek in de weg staan, of als om andere reden ethische en wetenschappelijke kwaliteitsnormen niet kunnen worden gewaarborgd, dient men alles in het werk te stellen om de resten ongemoeid te laten (in de archeologie "behoud *in situ*" genoemd).

4.1 Opgraven/bergen van menselijke resten

Deskundigen in fysische antropologie dienen te worden geraadpleegd voordat werkzaamheden worden uitgevoerd waarbij menselijke resten zijn betrokken of kunnen worden verwacht, en in iedere stap van het besluitvormingsproces. In aanvulling op de richtlijnen in artikelen 2 en 3, worden NVFA-leden aangespoord zich in te spannen om:

- tijdens de planning en voorbereiding mogelijke ethische problemen te identificeren en een aanpak te ontwikkelen om deze op te lossen.
- bij signaleren van ethische problemen hierover te communiceren met belanghebbenden.

4.2 Analyse en destructieve bemonstering

Men dient er naar te streven om het anatomisch verband en de compleetheid van menselijke resten zo goed mogelijk te borgen. Overblijfselen moeten worden beschermd tegen vermijdbare schade of degradatie. Deskundigen in de fysische antropologie dienen te worden geraadpleegd voordat (bemonstering voor) destructieve analyse van menselijke resten wordt uitgevoerd. Destructieve bemonstering moet:

- worden vermeden als niet-destructieve technieken een alternatief zijn;
- uitsluitend geschieden door middel van de minst destructieve bemonsteringsprocedures en analysemethoden;
- alleen worden uitgevoerd met toestemming van de relevante autoriteiten, en na raadplegen van eventuele afstammelingen en/of cultureel aanverwante groepen;
- pas plaatsvinden na zorgvuldige weging van de voor- en nadelen voor toekomstig onderzoek en van de belangen van verschillende belanghebbenden;
- pas plaatsvinden wanneer afspraken zijn gemaakt over het retourneren van ongebruikte monsters en/of restjes;
- zodanig gedocumenteerd worden, dat onnodige herhaling van de bewerking wordt voorkomen.²

5. Bewaren en tentoonstellen van menselijke resten

De bewaring van menselijke resten in onderzoeks- en onderwijscollecties dient met regelmaat te worden getoetst aan de hand van actuele ethische normen en maatschappelijke belangen. Met het oog op toekomstig onderzoek en educatie, zijn passende bewaaromstandigheden om menselijke resten te beschermen tegen fysieke degradatie.³ Om bovendien de waardigheid van de opgeslagen en

² Zie hiervoor ook de richtlijnen in de Britse *Guideline for the destructive sampling of archaeological remains for scientific analysis* (APABE, 2013).

³ Aanvullende richtlijnen op het gebied van opslag en curatie van menselijke resten kunnen worden geraadpleegd in de *Guidance for the Care of Human Remains in Museums* (DCMS, 2005) voor Engeland, Wales en Noord-Ierland. Voor Nederlandse richtlijnen kunnen de *Waaier Eerste Hulp bij Kwetsbaar Vondstmateriaal* (SIKB, 2014), *Archeologie Leidraad 1: Veldhandleiding Archeologie* (Smits, d'Hollosy & Panhuysen, 2002, pp. 55-60) en *KNA protocol 4010: Depotbeheer* (SIKB, 2018) worden geraadpleegd.

tentoongestelde menselijke resten te beschermen:

- Het tentoonstellen van menselijke resten dient op respectvolle en weloverwogen wijze, en passend bij de context te gebeuren. In sommige gevallen kan het beter zijn om alternatieven te gebruiken;
- Gebruik voor de opslag of het tentoonstellen van menselijke resten een ruimte, die niet direct op de hoofddoorstroomroutes ligt. Publiek dient opmerkzaam te worden gemaakt over de aanwezigheid van menselijke resten;
- Het tentoonstellen van menselijke resten of toegang tot collecties dient altijd een aantoonbaar educatief en/of wetenschappelijk doel te hebben, naargelang de wensen van afstammelingen en/of cultureel aanverwante groepen;
- Houd de resten van ieder menselijk individu bijeen;
- Bewaar menselijke resten nabij de culturele voorwerpen en/of resten van andere individuen die uit dezelfde context afkomstig zijn.

Het voor de eeuwigheid bewaren van menselijke resten is niet altijd een haalbare of wenselijke optie. In sommige gevallen wordt besloten menselijke resten uit collecties te verwijderen ('ontzamelen') en deze te (her)begraven. Bij de beslissing dienen de ethische implicaties en de belangen van toekomstig onderzoek, educatie, en belanghebbende partijen zoals eventuele afstammelingen en/of cultureel aanverwante groepen, zorgvuldig meegewogen te worden. De beslissing mag nooit (uitsluitend) financieel gemotiveerd zijn, of bedoeld zijn om wetenschappelijke of maatschappelijke discussie te omzeilen.

6. Bewaren en delen van gegevens over menselijke resten

6.1 Gegevens over menselijke resten

Instanties die menselijke resten in opslag hebben dienen de herkomst, de context, de staat van bewaring en eerder uitgevoerd wetenschappelijk onderzoek en/of destructieve analyse te documenteren. Verspreiding van de resultaten komt toekomstige (her)analyse en het (her)gebruik van gegevens voor onderzoek, onderwijs en voorlichting ten goede. Hergebruik van gegevens speelt

ook een belangrijke rol bij het verminderen van de noodzaak om menselijke resten vaak ter hand te nemen of met destructieve methoden te bemonsteren, en helpt zo fysieke degradatie te voorkomen. In principe dienen alle onderzoeksresultaten te worden gepubliceerd (bijvoorbeeld in rapporten, peer-reviewed tijdschriften, museumhandleidingen). Publicaties dienen publiek toegankelijk te zijn, zolang dit de bescherming van de overblijfselen niet in gevaar brengt en niet indruist tegen de uitdrukkelijke wens van afstammelingen en/of cultureel aanverwante groepen.⁴ De volgende grondbeginselen zijn van toepassing bij de opslag en het delen van gegevens over menselijke resten:

- Handhaaf de hoogste ethische normen bij het delen van gegevens over menselijke resten, en streef ernaar onderzoeksresultaten binnen een redelijke termijn te publiceren;⁵
- Wees bewust van mogelijk misbruik van gegevens, en tracht dit te voorkomen, alvorens informatie openbaar te maken;
- Publiceer of deel geen gegevens over menselijke resten zonder toestemming van de opdrachtgever, beheerder van de collectie of instelling die het onderzoek uitvoert;
- Tracht wanneer er afstammelingen en/of cultureel aanverwante groepen bekend zijn, deze altijd vóór publicatie van de resultaten op de hoogte te stellen.

6.2 Afbeeldingen en digitale kopieën van menselijke resten

Afbeeldingen en digitale kopieën (bv. 2D-foto's, CT-scans, 3D-modellen) van menselijke resten zijn van groot belang voor onderzoeksdoeleinden en kunnen een belangrijke rol spelen in publieksvoorlichting. Omdat ze gemakkelijk online kunnen worden gedeeld en uit hun oorspronkelijke context/verband kunnen raken, is extra zorg en aandacht geboden bij het gebruik en de verspreiding hiervan. De NVFA onderschrijft de essentie en de intentie van de BABAO-leidraad over digitale beeldvorming.⁶ Bovendien dient men zich aan het volgende te houden:

4 GIDA, 2019; Russo Caroll *et al.*, 2021; Wilkinson *et al.*, 2016..

5 Zie bijv. Squires, Roberts & Márquez-Grant, 2022.

6 BABAO, 2019b.

- Presenteer afbeeldingen en digitale kopieën van menselijke resten op respectvolle en passende wijze bij de context. In bepaalde gevallen kan het beter zijn tekeningen of andere alternatieven te gebruiken.
- Publiceer geen afbeeldingen van menselijke resten zonder toestemming van de opdrachtgever, beheerder van de collectie of instelling waar de resten zijn opgeslagen.
- Vermeld wanneer mogelijk vooraf dat publicaties of berichten afbeeldingen van menselijke resten kunnen bevatten.
- Houd rekening met de meningen en opvattingen van eventuele afstammelingen en/of cultureel aanverwante groepen, alvorens afbeeldingen van menselijke resten te publiceren.

7. **Bibliografie**

Uit de tekst:

APABE (Advisory Panel on the Archaeology of Burials in England), 2013. *Science and the Dead: A guideline for the destructive sampling of archaeological remains for scientific analysis*,

https://apabe.archaeologyuk.org/pdf/Science_and_the_Dead.pdf.

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

Algemene Wet Bestuursrecht, Artikel 1:2,

<https://wetten.overheid.nl/jci1.3:c:BWBR0005537&hoofdstuk=1&titeldeel=1.1&artikel=1:2&z=2022-08-02&g=2022-08-02>.

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

BABAO (British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology), 2019a. *BABAO Code of Ethics 2019*,

<https://www.babao.org.uk/assets/Uploads/BABAO-Code-of-Ethics-2019.pdf>.

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

BABAO (British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology), 2019b. *BABAO recommendations on the ethical issues surrounding 2D and 3D digital imaging of human remains*,

<https://www.babao.org.uk/assets/Uploads/BABAO-Digital-imaging-code-2019.pdf>.

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

Burgerlijk Wetboek Boek 1, Artikel 18b,

<https://wetten.overheid.nl/jci1.3:c:BWBR0002656&boek=1&titeldeel=4&afdeling>

[=3&artikel=18a&z=2021-01-01&g=2021-01-01.](#)

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

DCMS (Department for Culture, Media and Sport), 2005. *Guidance for the Care of Human Remains in Museums*,

https://apabe.archaeologyuk.org/pdf/DCMS_Guidance_Human_Remains_in_Museums.pdf.

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

GIDA (The Global Indigenous Data Alliance), 2019. *CARE Principles for Indigenous Data Governance*,

[https://static1.squarespace.com/static/5d3799de845604000199cd24/t/5da9f4479ecab221ce848fb2/1571419335217/](https://static1.squarespace.com/static/5d3799de845604000199cd24/t/5da9f4479ecab221ce848fb2/1571419335217/CARE+Principles_One+Pagers+FINAL_Oct_17_2019.pdf)

[CARE+Principles_One+Pagers+FINAL_Oct_17_2019.pdf](https://static1.squarespace.com/static/5d3799de845604000199cd24/t/5da9f4479ecab221ce848fb2/1571419335217/CARE+Principles_One+Pagers+FINAL_Oct_17_2019.pdf).

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

Russo Carroll, S., E. Herczog, M. Hudson, K. Russell & S. Stall, 2021.

Operationalizing the CARE and FAIR Principles for Indigenous data futures.

Scientific Data 8: 108, <https://doi.org/10.1038/s41597-021-00892-0>.

SIKB (Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer), 2014n.d. *Waaier Eerste Hulp bij Kwetsbaar Vondstmateriaal*. Quantes, Rijswijk (NL).

SIKB (Stichting Infrastructuur Kwaliteitsborging Bodembeheer), 2018. *KNA versie 4.1, protocol 4010: Depotbeheer / Depot Management*,

https://www.sikb.nl/doc/BRL4000/Protocol%204010%20Depotbeheer%204_1.pdf.

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

Smits, E., M. d'Hollosy & R.G.A.M. Panhuysen, 2002. Menselijk skeletmateriaal, in A. Carmiggelt & P.J.W.M. Schulten (eds) *Archeologie Leidraad 1: Veldhandleiding Archeologie*. Zoetermeer (NL): pp. 55-60,

https://www.sikb.nl/doc/archeo/veldhandleiding_leidraad1.pdf.

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

Squires, K., C.A. Roberts & N. Márquez-Grant, 2022. Ethical considerations and publishing in human bioarchaeology. *American Journal of Physical Anthropology* 177(4): pp. 615-619, <https://doi.org/10.1002/ajpa.24467>.

Wilkinson, M.D., M. Dumontier, I.J. Aalbersberg, et al., 2016. Comment: The FAIR Guiding Principles for scientific data management and stewardship. *Scientific Data* 3: 160018, <https://doi.org/10.1038/sdata.2016.18>.

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

Aanvullende literatuur:

Alpaslan-Roodenberg, S., D. Anthony, H. Babiker, et al., 2021. Ethics of DNA research on human remains: Five globally applicable guidelines. *Nature* 599: pp. 41-46, <https://www.nature.com/articles/s41586-021-04008-x>.

Laatst geraadpleegd op 25 november 2022.

Waters-Rist, Andrea L., Rachel Schats & Menno L.P. Hoogland, 2018. Ethical issues in human osteoarchaeology: Recommendations for best practice in the Netherlands. *In* Van Oosten, R.M.R., Schats, R., Fast, K., Arts, N. & H.M.P. Bouwmeester, The Urban Graveyard. Archaeological perspectives, pp. 9-26. Leiden: Sidestone Press.

Nederlandse wetgeving met betrekking tot menselijke resten

- Erfgoedwet (EW): <https://wetten.overheid.nl/BWBR0037521/2021-08-01>.

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

- Wet op Lijkbezorging (Wlb): <https://wetten.overheid.nl/BWBR0005009/2022-01-01>.

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

Richtlijnen geraadpleegd tijdens het opstellen van de NVFA Ethische Richtlijnen inzake Omgang met Menselijke Resten:

Advisory Panel on the Archaeology of Burials in England, 2017. Guidance for Best Practice for the Treatment of Human Remains Excavated from Christian Burial Grounds in England. Second Edition.

BABAO (British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology), 2019a. *BABAO Code of Ethics 2019*, <https://www.babao.org.uk/assets/Uploads/BABAO-Code-of-Ethics-2019.pdf>.

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

BABAO (British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology), 2019b. *BABAO recommendations on the ethical issues surrounding 2D and 3D digital imaging of human remains*, <https://www.babao.org.uk/assets/Uploads/BABAO-Digital-imaging-code-2019.pdf>.

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

The Code of Ethics of the American Association of Physical Anthropologists, 2003. <https://bioanth.org/documents/3/ethics.pdf>.

Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

The Code of Ethics and Conduct of the American Academy of Forensic Science, 2021. <https://www.aafs.org/sites/default/files/media/documents/AAFS%20Bylaws-April2021.pdf>.

Laatst geraadpleegd op 20 november 2022.

DCMS (Department for Culture, Media and Sport), 2005. *Guidance for the Care of Human Remains in Museums*, https://apabe.archaeologyuk.org/pdf/DCMS_Guidance_Human_Remains_in_Museums.pdf. Laatst geraadpleegd op 12 oktober 2022.

De Decker, Sam, m.m.v. Marc Dewilde, Anton Erynck, Kim Quinterlier, en Marc Brion, 2018. Richtlijn Procedures bij de vondst van menselijk skeletmateriaal. AGentschap Onroerend Ergoed, Vlaanderen.

Gedragscode voor Beroepsarcheologen van de NVvA, 2001. Ethische Principes en Gedragsregels voor Nederlandse archeologen.

https://bpstatic.nl/user/nvva/Beroepscode_NVvA.pdf.

Laatst geraadpleegd op 20 november 2022.

The ICOM Code of Ethics for Museums 2017.

<https://icom.museum/wp-content/uploads/2018/07/ICOM-code-En-web.pdf>.

Laatst geraadpleegd op 20 november 2022.

The Society for American Archaeology, 2021. Statement Concerning the Treatment of Human Remains. https://documents.saa.org/container/docs/default-source/doc-careerpractice/statement-concerning-the-treatment-of-human-remains.pdf?sfvrsn=f04be5ff_2.

Laatst geraadpleegd op 20 november 2022.

8. Auteurs

De NVFA Ethische Richtlijnen inzake omgang met Menselijke Resten is opgesteld door een NVFA-werkgroep bestaande uit NVFA-leden die actief zijn in het veld:

Dr. Hayley L. Mickleburgh, Willem A. Baetsen MSc, Anne Dijkstra MSc, Ellen Edens MSc, Drs. Norbert T.D. Eeltink, Dr. Felicia J. Fricke, Lina de Jonge MA, Dr. Lisette M. Kootker, Dr. Rachel Schats, Dr. Sarah Schrader, Eleni Seferidou MSc.